

IV. Boj proti nacionalismu

IV. A. Bílá kniha

Když srbská politická elita dlouhodobě nezasahovala proti vysloveně nacionalistickým projevům, začali srbskou kritickou inteligenci, ale i srbské komunistické vedení (za nečinnost) napadat někteří komunističtí předáci ze sousedních republik. Nejaktivnější z nich byl Stipe Šušvar, hlavní ideolog charvátských komunistů,¹ z jehož popudu vznikla tzv. Bílá kniha, dokument složitého názvu *O nekim idejnopolitičkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnosti, kazališnoj i filmskoj kritici i javnim govorima odredjenog broja stvaralaca u kojima su izražene politički neprihvatlive poruke* (1984, O některých ideověpolitických tendencích v umělecké tvorbě, literatuře, divadelní a filmové kritice a veřejných projevech jistého počtu tvůrců, v nichž jsou vyjádřeny politicky nepřijatelné postoje), v níž byly shromážděny a uveřejněny sporné články, výňatky z uměleckých děl, básně, aforismy a vyjádření, které byly z politického hlediska nepřijatelné, antisocialistické a nacionalistické. Dokument také upozorňoval na rostoucí odpor, jež kritická inteligence vůči stávajícímu pořádku projevovala, a vyzýval komunisty v uměleckých organizacích a médiích, aby se této vlně antikomunismu postavili.

Tento dokument samozřejmě vyvolal mezi „potrefenými“ bouřlivou reakci. Problémem vytvářejícím nepříjemné konotace byla navíc skutečnost, že 80 % kritizovaných autorů bylo srbské národnosti, takže nejen kritická inteligence, ale i srbské stranické vedení vidělo tuto Šušvarovu aktivitu jako útok na Srbsko, na to, že v Bělehradě i jiných srbských městech panuje svoboda projevu a liberální duch. Srbské politické vedení bylo Bílou knihou nemile překvapeno. Považovalo ji za vměšování do vnitřních srbských záležitostí, za nedůvěru v jeho schopnosti a možnosti, za akci, která v podstatě kritické inteligenci pomohla získat popularitu.² Šušvar naopak tvrdil, že proti antisocialismu a nacionalismu je nutno bojovat bez ohledu na hranice.

¹ Šušvar byl a zůstal tvrdým kritikem a odpůrcem charvátského nacionalismu; v letech 1974–1982 charvátský ministr školství, od roku 1986 člen předsednictva ÚV SKJ, v letech 1988–1989 předsedou tohoto předsednictva a od května 1989 charvátský zástupce v jugoslávském prezidiu, odkud jej stáhl po volbách v roce 1990 Franjo Tuđman. V době Tuđmanovy vlády patřil Šušvar k předním charvátským disidentům a opozičním vůdcům, vyznačující se vždy principiálními a čestnými postoji, díky nimž si vysloužil jak mediální, tak fyzické útoky na svou osobu.

² V rozhovoru se Slobodanem INIĆEM Ivan Stambolić doslova tvrdí, že „to, že nám někdo zvenčí ukazoval prstem na srbské nacionalisty, jako bychom je sami nebyli s to rozpoznat, bylo přinejmenším nemístné. Netvrdím,“ pokračuje Stambolić, „že by byla Bílá kniha psána se zlým úmyslem, ale v politickém smyslu byla kontraproduktivní a přinesla více škody než užítku. Byla vodou na mlýn srbského nacionalismu.“ STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 118.

Šuvarův přístup byl v jugoslávské posttitostické politice něčím naprosto novým. Jako vyhlášený bojovník proti charvátskému nacionalismu již od roku 1967 si usurpoval právo kritizovat projevy nacionalismu, kdekoli se vyskytnou, v tomto případě v Srbsku. Tím samozřejmě porušil daný status quo – v podstatě konfederativní přístup, který dbal na to, že problémy vzniklé uvnitř jedné republiky se také v rámci této republiky řeší a nevychází se s nimi na federální úroveň. To se samozřejmě nelíbilo srbskému vedení, ale také mnohým politikům ve vedení charvátském. Jedním z nich byl Mika Špiljak, tehdejší předseda ÚV SK Charvátska. Jestliže se dnes kritizuje z Charvátska Srbsko, tvrdil Špiljak, může se totéž stát Charvátsku, a to nejen ze strany Srbska, ale i ze strany jiných republik. Špiljak, jenž rozhodně nepatřil mezi Šuvarovy přátele, tedy ideologickému oddělení nařídil, aby celou akci s Bílou knihou postupně stáhli do ztracena. Vztahy mezi charvátským a srbským vedením se tak na nějaký čas normalizovaly. Špiljakovo rozhodnutí ovšem kritická inteligence považovala za své vítězství. Zároveň se ukázalo být mečem se dvěma ostřími i v samotném Charvátsku – otevřelo nechtěně dveře charvátskému nacionalismu. Pokud totiž není možno v Charvátsku kritizovat srbský nacionalismus, zůstává tak zcela v kompetenci srbského politického vedení, které se mu však nedokáže účinně postavit (a v některých případech možná ani nechce). Důsledkem tedy bude jeho vzestup. Jako reakce na srbský nacionalismus začne vzrůstat i charvátský nacionalismus, jemuž se ze Srbska nebude v důsledku této logiky nikdo moci postavit, a charvátské vedení nebude schopno (a v mnoha případech nebude chtít) jej omezovat. Šuvarova iniciativa navíc mohla upevnit pocit jugoslávské jednoty a sounáležitosti, a to tím, že by umožnila kritiku směřující z jedné republiky do druhé a tak vlastně založila jakési jugoslávské veřejné mínění. Takto ovšem takováto možnost byla uzavřena. Nedokonalost jugoslávského státního uspořádání a politického systému se v tomto případě opět projevila v celé své nahotě.³

IV. B. Postoje srbského vedení

³ Šuvar ovšem z celého skandálu vyšel jako vítěz. Mnozí v Charvátsku, ale také z Vojvodiny, Kosova, Bosny a Hercegoviny či Černé Hory, v něm rozpoznali potenciálního vůdce stále rostoucího počtu členů komunistické strany, kteří byli jednak nespokojeni s trendy v Srbsku, jednak se snažili zrušit princip nevměšování se do činnosti a věcí druhých republik a hledali vhodnou osobnost, která by dokázala definovat a razantně prosazovat jejich požadavky. Tyto síly později dovedou Šuvara až do čela SKJ (1988) a budou jej bránit před útoky ze srbské strany (tehdy již vedené S. Miloševićem) i ze strany charvátské. Tato prošuvarovská koalice pak byla dostatečně silná, že znemožnila Miloševićovi stanout v čele SKJ, nikoli však natolik, aby srbského vůdce dokázala marginalizovat. Byla to vlastně poslední velká ideologická koalice, která dokázala překonat hranice mezi republikami a autonomními oblastmi. Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*. Beograd 2003, s. 347.

Srbské vedení v situaci, kdy čelilo obviněním, že samo drží ochranou ruku nad extremisty z řad kritické inteligence, považovalo za nutné dokázat, že není vůči srbskému nacionalismu lhostejné a smířlivé. S několika projevy s výraznou antinacionalistickou notou na sebe v průběhu let upozornil především tehdejší předseda srbských komunistů Ivan Stambolić, jehož mnozí mylně považovali za kryptonacionalistu. Prorocky (z hlediska pozdějšího vývoje) zní zejména jeho projev na mítinku v Užici (tehdy Titovo Užice) 7. července 1985, kde slibuje, že srbské vedení nepovede dialog se srbskými nacionalisty a vůbec už ne s těmi, kteří (jak jsme uvedli výše) propagují „národní smíření“, ve skutečnosti však fašistickou ideologii nacionalistických hnutí druhé světové války: *„Ruku, kterou nám podávají na znamení údajného čestného smíření, nemůžeme a nechceme přijmout, neboť víme, jaká ta ruka je a co se za ní skrývá. Nacionalisté, byť se jakkoli zapřísahali na věrnost svému národu, mohou tento národ pouze přivést do propasti, neboť nacionalistům nejde o skutečnou národní svobodu. Za jejich hesly a provoláními, za jejich nenávisť, se skrývá přání rozbít Jugoslávii na malé národní státy znesvářené o meze a hranice, neschopné žít v moderním světě a stále připravené ke vzájemným sporům...“*⁴ Tyto a podobné projevy přivedly Stamboliće do těžké situace. Na jedné straně byl federálním vedením obviňován z toho, že ztratil kontrolu nad Bělehradem a Srbskem (pohřeb Rankoviće, vzestup kritické inteligence), v Srbsku pak byl kritizován za to, že zrazuje srbské národní zájmy.⁵ V této situaci se pokusil svoji pozici zabezpečit tím, že obrátil pozornost zpět na Kosovo. Stambolić byl prvním srbským politikem, který se po čtyřech letech snažil vrátit kosovskou otázku na pořad dne, a to nejen srbské, ale také jugoslávské politiky – v červenci 1985 inicioval novou diskusi o Kosovu v rámci předsednictva ÚV SKJ. Ostatně, samotný kosovský problém začal od jara 1985 obět nabývat na významu.

V. B. Interpretace kosovských událostí a ofenziva kritické inteligence

V. B. 1. Úloha tisku

K rozpalování nacionalistické atmosféry nesmiřitelnosti byly využívány zejména interpretace různých excesů, k nimž docházelo na Kosovu ze strany kosovských Albánců, v tisku, v němž byly skutečné albánské excesy uměle zveličovány a záměrně instrumentalizovány s cílem vytvoření podpory pro zavádění represí vůči kosovským

⁴ STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 120.

⁵ Když v roce 1987 pod tlakem S. Miloševića jeho politika zkrachovala a on sám byl politicky marginalizován, považovala to srbská kritická inteligence za svoje vítězství. Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*. Beograd 2003, s. 348.

Albáncům a vyvolávání nálad požadujících ohraničení či přímo zrušení politické autonomie Kosova.

Diskusi o nátlaku Albánců směřujícímu k vysídlování Srbů z autonomní oblasti v podstatě otevřel církevní tisk, jenž nabídl možnosti k publikaci i zástupcům kritické inteligence. Jeden z vůdčích srbských teologů, Atanasije Jevtić, tak v červnu roku 1982 zveřejňuje v časopise Pravoslavje článek *Z Kosova a kolem Kosova*, v němž, s využitím do té doby naprosto nemyslitelné rétoriky, píše: „*dnes jeden, zítra sedm, pozítří všichni do jednoho! – to je arogantní heslo i vzkaz albánských iredentistů Srbům na Kosovu..., které jasně odhaluje jejich pravý a konečný cíl: Vyhlazení srbského národa na území Kosova a Metochie. Takovýto hrozivý vzkaz albánských nacistů na Kosovu trvá již několik desetiletí. Někdy je tato genocidní deviza vyslovována šeptem, jindy hlasitě, a v posledním desetiletí se často přetvářela v drastický čin psychického i fyzického teroru a dokonce i veřejného zločinu vůči nebohému srbskému etniku na Kosovu...*“⁶

Kosovský problém některá srbská média v průběhu několika málo let vyhrotila natolik, že v podstatě a priori znemožnila jakékoliv pozitivní či racionální postupy v řešení této otázky. Čím více incidentů bylo veřejnosti z Kosova prezentováno, tím větší počet do té doby národně lhostejných Srbů se ztotožňoval se svými krajany na Kosovu a byl tamní situací frustrován. Jazyk médií přitom „*zavrhl odumírající socialistickou terminologii a zaměnil ji jazykem demagogie a krkolonné iracionality, rétorických otázek a výkřiků, osudovosti a poslání: ‚nebeský národ‘ konfrontován se svým osudem; sebelítost, tvrdé obžaloby bez jakýchkoli důkazů a zkoumání, vytváření teorií spiknutí, paranoia a nestydaté výzvy k násilí... Byl to ve skutečnosti válečnický jazyk ještě dlouho před tím, než byla válka v Jugoslávii vůbec představitelná.*“⁷ Tento mediální jazyk byl předmětem řady analýz nevládních organizací či občanských politických hnutí, pro ilustraci situace proto využijeme zprávu nezávislé komise, kterou iniciovalo nejvlivnější občanské politické hnutí konce 80. let – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (Sdružení pro jugoslávskou demokratickou iniciativu – UJDI). Pro svoji analýzu zvolila komise⁸ tehdy nejčtenější, výrazně prorežimní list Politika.⁹ Zejména jeho

⁶ Pravoslavje, č. 366, 15. 6. 1982. I později se Jevtić zabýval osudy Srbů na Kosovu, aniž by ovšem většinou prověřoval zdroje svých zpráv. Velký vliv na veřejné mínění měl zejména jeho téměř rok vycházející seriál *Krstovdan Srba na Kosovu – crni kalendar – kosovska hronika stradanja Srba od šiptarskih zuluma*, který v časopise Pravoslavje vycházel od října 1988, v němž do drastických detailů popisuje, co vše údajně Srbové na Kosovu prožívají.

⁷ TOMPSON, M.: *Proizvodnja rata*. Beograd 1995, s. 53.

⁸ Komise pracovala ve složení Srdja Popović, Ivan Janković, Nataša Kandić, Vesna Pešić a Svetlana Slapšak.

⁹ Koncem 80. a počátkem 90. let byl list Politika, noviny s nejdelší tradicí v Srbsku (založeny 1904), oceněn jako deník s největším vlivem na srbské veřejné mínění. Politika byly noviny, které zahraniční pozorovatelé a

čtenářská rubrika Ohlasy a reakce, která dávala zaznít „hlasu lidu“ je plna epiteton constans – pro situaci na Kosovu a jeho historii se používá slov jako drama, tragédie, antická tragédie, Kosovo je pro Srbsko rakovinným nádorem, Golgotou, gordickým uzlem, centrem státnosti a duchovnosti, duší i srdcem, epopéjí srbské duše, vysídlování Srbů z Kosova pak exodem... Naopak Albánci a jejich spojenci prolévají „krokodýlí slzy“, šíří „bolševicko-katolicko-islámskou propagandu“, k Albáncům a jejich „působení“ se váží epiteta „zvířecí, bestiální, monstrózní, obludné“, jsou nazýváni „zfanatizovanými separatisty a teroristy“, kteří „znásilňují z nenávisti vůči SFRJ“ atd. Obecně vzato byly texty v této rubrice zcela jednostranné, bez dialogu, charakteristická pro ně je absence fakt při popisování vyhánění nealbánského obyvatelstva a samozřejmě naprostá absence albánských autorů.¹⁰ Takovéto traktování Kosova a Albánců bezesporu přispělo velkou měrou ke krajně nekritickému vztahu vůči tomuto problému ve větší části srbské veřejnosti a umožnilo tak vznik a působení politiky, která, v konečném důsledku, vedla přímo do pekla občanské války a tragických událostí na Kosovu i v Srbsku na jaře roku 1999.

V. B. 2. Srbská nacionalistická inteligence a kosovští Srbové. Petice kosovských Srbů

Případ Martinović, kdy byl jeden ze srbských občanů na Kosovu dehonestován lahví, kterou mu násilníci vsunuli do konečníku, využila srbská kritická inteligence, resp. její nacionalisticky zaměřená část, dokonale. Pomohl jí totiž vyprofilovat se jako síla, která se stará o národní zájmy, jež jsou ohroženy především na Kosovu. Zatímco na počátku 80. let byla srbská kritická inteligence zaměřena především na lidská práva, nyní se již cele soustředila na hájení národních zájmů. Případ Martinović jí pak pomohl především k tomu, aby vyšla z úzkého rámce intelektuálních institucí, získala si sympatie lidu – zejména kosovských Srbů, a stala se tak významným, ne-li vůdčím faktorem širšího hnutí. Vazba národovecky zaměřené srbské kritické inteligence a kosovských Srbů se poprvé projevila v prosinci 1985, kdy kosovští Srbové poprvé poslali petici federální vládě (podepsalo ji 2 016 signatářů). V petici požadovali kosovští Srbové mj. zákaz vlajek albánské národnosti na Kosovu, rehabilitaci politiků, kteří byli vyloučeni z veřejného života kvůli dřívějšímu upozorňování na kosovský problém, odstranění „velkoalbánských šovinistů“ a „srbských oportunistů“ z kosovské administrace,

novináři traktovali jako hlavní oficiální zpravodaj aktuální srbské mocenské struktury; jako nejvyšší autoritu, pokud šlo o politickou analýzu, jej přijímali i čtenáři.

¹⁰ Rubrika „Odjeci i reagovanja“ lista *Politika*, 1. 1.–1. 7. 1990: *Analiza priloga o Kosovu*. In: *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* Izveštaj nezavisne komisije. Beograd 1990, s. 113–131.

deportaci 260 000 albánských imigrantů z autonomní oblasti¹¹ a zneprávnění všech smluv o prodeji nemovitostí mezi albánskými kupujícími a srbskými prodávajícími. Jazyk petice byl překvapivě podobný jazyku, který byl do té doby používán pouze ve Svazu srbských spisovatelů,¹² proto nepřekvapuje, že z přípravy petice byl podezříván nejhlasitější zastánce práv kosovských Srbů Dobrica Ćosić, který byl, jak se později ukázalo, iniciátorem všech dalších protestních akcí kosovských Srbů do doby, než jej z této role vytlačil Slobodan Milošević.¹³ Kosovští Srbové samozřejmě žádali z hlediska tehdejšího politického systému nemožné – revizi samotné Kardeljovy koncepce ústavy z roku 1974. I oni byli ve svém protestu, podobně ovšem jako kosovští Albánci, vedeni pocitem nerovnosti a křivdy, která se na nich děje. Tvrdili, že na Kosovu žijí v podmínkách ekonomické, politické i etnické diskriminace a žádali podobné řešení jako Albánci – tedy republiku. Nikoli však sedmou federální republiku, kterou pro Kosovo požadovali Albánci, ale plnoprávnou Srbskou republiku, republiku, jíž nebudou diktovat autonomní oblasti, republiku rovnou ostatním jugoslávským republikám. To byl samozřejmě požadavek, které se do značné míry shodoval se záměry srbské politické reprezentace, takže vznikla absurdní situace – vztahy mezi politickou špičkou a kosovskými Srby nebyly nikdy v minulosti napjatější než v té době, zároveň však jejich požadavky byly velmi podobné. Požadavky kosovských Srbů však byly formulovány nacionalistickou kritickou

¹¹ Politické ambice J. B. Tita se po skončení druhé světové války živily touhou stát se rozhodujícím činitelem Balkánu a druhým vůdcem komunistické části Evropy. Hlavním cílem tehdejší jugoslávské politiky byla proto snaha o vytvoření komunistické federace států jihovýchodní Evropy, v níž se především počítalo s Bulharskem (a rozhovory s G. Dimitrovem v tomto směru byly velmi nadějně) a Albánií, v případě vítězství levicových sil v občanské válce i s Řeckem. A právě v tehdy spřátelené Albánii byla situace nejvíce nazrála k tomu, aby se po sloučení s Kosovem přičlenila jako sedmá svazová republika k Jugoslávii. Proto také, v podstatě až do roztržky s Kominternou, která těmto plánům definitivně učinila přítrž, Titova vláda ponechávala jugoslávsko-albánské hranice otevřené, a nijak nebránila migraci albánského obyvatelstva do přece jenom rozvinutějšího Kosova. Počet albánských migrantů ovšem není a nebyl přesně známý, odhadoval se na maximálně několik desítek tisíc. V pozdějších letech, od roku 1948 do roku 1981, pak podle údajů jugoslávského ministerstva vnitra emigrovalo z Albánie na Kosovo údajně pouze 5 587 osob. Tento údaj se však kritické inteligenci zdál naprosto podhodnocený a zřejmě podhodnocený i byl, celkově se ovšem mohlo hovořit pouze o desítkách tisíc albánských ilegálních emigrantů, v žádném případě o 260 000. Tato cifra později v interpretaci srbských autorů zabývajících se Kosovem dokonce vzrostla až na 350 000 a stala se běžným argumentem srbského veřejného mínění a jedním z momentů, který v 90. letech 20. století ospravedlňoval snahy srbské politické elity v čele se Slobodanem Miloševićem o odsun části kosovského albánského obyvatelstva do Albánie. Viz GABER, S. – KUZMANIĆ, T.: *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. Ljubljana 1989, s. 252. O tom, že v období vlády Envera Hoxhy k emigraci z Albánie skutečně docházelo, jsem se přesvědčil i osobně v létě roku 1981, kdy jsem se na černo-horsko-albánské hranici v pohoří Komovi stal svědkem útěku celé albánské velkorodiny o 28 členech i s nejnútnejším hospodářským vybavením, uloženým na koních a oslech.

¹² *Srbský národ na Kosovu a Metochii je vystaven genocidě... Mocenské orgány na Kosovu se skrývají za socialistickou ideologii, ale ve skutečnosti nečiní nic, aby tuto genocidu zastavily... Toto je poslední šance zachránit život našich rodin na Kosovu legálním způsobem...* Viz Književne novine, č. 702, 15. 1. 1986, s. 4. Petice byla zveřejněna jako část textu *Šta su borci NOR-a sa Kosova, koji žive u Beogradu, rekli na svom skupu, održanom 12. 12. 1985*. Petici podpořilo svým podpisem téměř 200 srbských intelektuálů včetně 35 akademiků SANU.

¹³ O klíčové roli D. Ćosiće v protestních akcích kosovských Srbů byl přesvědčen např. Ivan STAMBOLIĆ. Viz *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 172.

inteligencí a to byl faktor, který tehdejší srbské politické vedení, uvědomující si všechna nebezpečí srbského nacionalismu, nemohlo přehlédnout. Mezi kosovskými demonstranty a srbským vedením tak stála nepřekonatelná bariéra. Osobnost, která ji měla přemostit, se však v té době již dostávala do popředí srbské politické scény, paradoxně prosazována zarytým odpůrcem srbského nacionalismu, tehdejším předsedou srbských komunistů Ivanem Stambolićem. Srbské vedení proto petici odsoudilo jako projev srbského nacionalismu, což kosovské Srby (a jejich organizátory) pouze více rozlítlo, takže začali vyhrožovat organizovaným kolektivním vysídlováním z Kosova.

V. B. 3. Protestní pochody kosovských Srbů

Jednou z akcí, jíž hodlali kosovští Srbové (ve spolupráci s bělehradskou národoveckou inteligencí) obrátit pozornost jugoslávské veřejnosti a především jugoslávských federálních orgánů na své postavení, byla organizace protestních pochodů do Bělehradu, při nichž obviňovali jak srbskou, tak federální politickou elitu z toho, že nerozumí jejich problémům.

Již 26. února 1986 tak přijelo sto kosovských Srbů a Černohorců do Bělehradu hledat „přímou ochranu republikových a federálních orgánů před nátlakem Albánců a porušování zákonnosti na Kosovu“,¹⁴ větší akce však měla teprve následovat. Když kosovští Srbové oznámili, že se masově odeberou do Bělehradu, aby tam sdělili své názory federálnímu vedení, rozhodl se Ivan Stambolić, jako po letech první ze srbských politiků, postavit se demonstrantům z očí do očí a 6. dubna 1986 navštívil Kosovo Polje, centrum opozičního hnutí kosovských Srbů, odkud také vzešla výše uvedená petice. Důvodem Stambolićovy návštěvy bylo i zatčení jednoho z vůdců kosovských Srbů – Kosty Bulatoviće, jež vyvolalo mezi srbskými obyvateli Kosova ještě dodatečné tenze. Ve svém projevu Stambolić kosovské Srby přesvědčoval, aby neopouštěli své domovy, nestěhovali se z autonomní oblasti a nepodléhali manipulacím „srbských nacionalistů a unitaristů“.¹⁵ Přestože byl Stambolićův projev, v němž apeloval i na „jednotu srbských a albánských komunistů“, již nesmí narušit ani „albánští iredentisté, ani srbsští nacionalisté“,¹⁶ přijat shromážděnými Srby nad očekávání dobře, neodvrátil demonstranty od toho, aby neuskutečnili svůj původní cíl a do Bělehradu se nevypravili. Za dva

¹⁴ KOVAČEVIĆ, S. – DAJIC, P.: *Hronologija jugoslovenske krize 1942–1993*. Beograd, 1994, s. 20.

¹⁵ „Nedopustíte, aby se někdo pokoušel využít vaší oprávněné nespokojenosti k provádění politiky nebezpečné pro nás pro všechny,“ prohlásil tehdy Stambolić ve zjevné aluzi na srbské disidenty, kteří podle něj stáli v pozadí srbských kosovských nepokojů. Viz např. JEVTIĆ, Dj.: *Bitka za Kosovo šest vekova posle*. Priština – Beograd 1998, s. 34; STAMBOLIĆ, I.: *Rasprave o SR Srbiji*. Zagreb 1988, s. 166.

¹⁶ Tamtéž.

dny se proto do jugoslávského hlavního města dostavilo 550 zástupců¹⁷ kosovských Srbů, které přijal Lazar Mojsov, makedonský člen prezidia SFRJ, jemuž demonstranti zopakovali své hlavní připomínky – totiž že jsou v autonomní oblasti diskriminováni, ohroženi albánskou „kontrarevolucí“ a nespokojeni neefektivitou celého systému. Někteří dokonce vyhrožovali veřejným upálením, ozval se i požadavek po rozhovoru s Gorbačovem, není-li jugoslávské vedení samo schopno udělat ve věci pořádek.¹⁸

Po odchodu demonstrantů zasedalo jugoslávské stranické předsednictvo, které pod dojmem kosovské demonstrace (mnozí členové prezidia totiž viděli demonstraci poprvé v životě) s daleko větším pochopením přijalo projev Ivana Stamboliće a podpořilo jeho návrhy. Srbský stranický předák upozornil zejména na to, že hnutí kosovských Srbů je vedeno bělehradskou opozicí, a existuje proto reálná hrozba, že by se její vůdčí osobnosti mohly vbrzku stát lídry nespokojených mas. Jako opatření požadoval mj. obnovení plných kompetencí Srbské republiky na Kosovu, tedy to, o co se srbská politická reprezentace v čele s Dragoljubem Markovićem a Petrem Stambolićem snažila již od vydání tzv. Modré knihy.¹⁹ Také však navrhoval využít všechny zákonné prostředky, nevýmáje ani policejní akci, k tomu, aby se zamezilo šíření vlivu srbských nacionalistů z Bělehradu na kosovské Srby, které naopak bránil proti nařčení z nacionalismu (označil je v podstatě jako zoufalé lidi, kteří se ve svém utrpení nechají snadno svést sofistickými argumenty nacionalistů).²⁰

¹⁷ Byla to vlastně jen část několikatisícové kolony demonstrantů, která se vydala do Bělehradu, již se podařilo probít přes policejní kordony, které se je pokoušely zastavit na nádraží v Kosově Polji. Demonstranty také od cesty odvraceli vysocí političtí činitelé jak Kosova (předseda kosovských komunistů Azem Vllasi), tak Srbska (člen srbského prezidia Velja Marković a člen předsednictva ÚV SK Srbska Petar Gračanin). Příchod kosovských demonstrantů do Bělehradu totiž jak srbská, tak kosovská politická elita považovala za svoji prohru a snažila se mu všemožně zabránit. Viz JEVTIĆ, Dj.: *Bitka za Kosovo šest vekova posle*. Priština – Beograd 1998, s. 34.

¹⁸ STAMBOLIĆ, I.: *Rasprave o SR Srbiji*. Zagreb 1988, s. 173.

¹⁹ Stambolićovi a srbskému vedení se pak v říjnu 1986 skutečně podařilo přesvědčit všechny jugoslávské republiky i prezidium SFRJ o tom, že je nutné změnit ústavu, zejména ty její oddíly, které regulovaly postavení autonomních oblastí v rámci SFRJ i v rámci Srbska, a jasně a nedvojznačně definovat státoprávní integritu Srbska. Práce na těchto ústavních změnách se skutečně rozběhly, byť zbržděny vydáním Memoranda SANU, které na čas odpoutalo pozornost jinam. V roce 1987 pak byly schváleny iniciativy vedoucí ke změnám srbské ústavy, které však byly znemožněny dramatickými změnami v srbském stranickém i státním vedení, jež způsobilý závěry 8. zasedání předsednictva ÚV SK Srbska, na němž získal Slobodan Milošević absolutní kontrolu nad srbskou politickou scénou. Ke změnám srbské ústavy pak došlo až v roce 1989 za daleko dramatičtějších okolností, které byly přímou předehrou rozpadu Jugoslávie (viz XII. D). Stambolić obviňuje v této souvislosti srbské nacionalisty (jejichž cílem ovšem byla tatáž změna) z obstrukce práce oficiálních srbských politických orgánů, neboť jim, podle jeho interpretace, změny provedené ústavně a v rámci stávajících politických institucí nevyhovovaly. V rozhovoru se Slobodanem INIĆEM Stambolić přímo tvrdí, že je zcela zřejmé, že se „na více stranách dlouho a koordinovaně pracovalo v duchu ‚čím hůře, tím lépe‘ ... Vzápětí po ohlášení změn svazové ústavy se objevuje Memorandum SANU, na návrh změn srbské ústavy se reaguje 8. zasedáním (ÚV SK Srbska – pozn. V. Š.)... Tato fakta ... nelze vysvětlit jinak, než jako systematické pokusy o vyvedení Srbska a Jugoslávie na popravěštně. Ta data, ty koincidence jsou možná klíčovým svědectvím toho, že Jugoslávie byla rozbijena ... úkladně“. Viz: STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 176.

²⁰ Tamtéž, s. 142–145.

Ivan Stambolić se tak dostal (podobně jako později, jak trefně upozorňuje D. Jović,²¹ Milan Kučan ve Slovinsku a Stipe Šušvar v Chorvátsku) do pro něho pouze těžce řešitelné situace – buďto se postavit do čela hnutí nespokojených a stát se tak v rámci jugoslávského politického systému jakýmsi poloopozičním politickým faktorem, nebo využít maximální možné represe a vymýtit hrubou silou zdroje sil, ohrožujících stabilitu systému. Vzhledem k tomu, že nebyl ochoten učinit ani jedno, ani druhé, rozhodl se rezignovat na místo srbského stranického šéfa a stáhnout se na formálně méně významnou, ale v druhé půli 80. let stále důležitější funkci předsedy srbského prezidia čili srbského prezidenta, a stranické vedení postoupit svému mladšímu a dynamičtějšímu příteli Slobodanu Miloševići, jehož ovšem prosadil až po ostrém a vyhroceném konfliktu uvnitř srbského stranického vedení. Tato změna měla posílit Stambolićovo postavení, tím spíše, že na protest proti Miloševićově volbě podal demisi na všechny politické i stranické funkce stárnoucí, ale stále vlivný Dragoljub Marković. Stal se však pravý opak.

²¹ JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*. Beograd 2003, s. 356.

VI. Politický vzestup Slobodana Miloševiće

Prvním mužem SK Srbska a tedy vlastně i prvním mužem srbské politické scény byl od roku 1984 Ivan Stambolić (1936–2000). V roce 1984 odešel po deseti letech strávených v prezidiu SFRJ do politického důchodu jeho strýc a do té doby velice vlivný srbský politik Petar Stambolić, na boční koleji se ocitl i Dragoljub Marković, který sice byl v letech 1983–1984 předsedou předsednictva ÚV SK Jugoslávie, avšak do samotného předsednictva ÚV byl rok před tím zvolen až napodruhé a za značného odporu jak ostatních jugoslávských republik, tak především komunistického vedení srbských autonomních oblastí.²² Kritika z mimosrbských oblastí Jugoslávie, které musel Marković stále čelit, jen pomohla I. Stambolićovi upevnit své postavení. Stambolić se tak stal prvním srbským lídrem, který si politické ostruhy nevysloužil v období partyzánských bojů, a jehož politická kariéra nebyla vázána na válečné zásluhy a přátelství. Politický proud, který představoval Ivan Stambolić,²³ mnozí označovali jako proud technokratický, orientovaný zejména na rozvoj a ekonomický vzestup Srbska. Vedle Stamboliće byl v tomto politickém proudu nejvýznamnější osobou jeho mladší přítel a politický souputník Slobodan Milošević,²⁴ který Stamboliće následoval v jeho funkcích – když Stambolić

²² Marković totiž byl hlavním strůjcem tzv. Modré knihy a nejdůležitějším propagátorem ústavních změn směřujících k centralizaci Jugoslávie a především k omezení pravomocí srbských autonomních oblastí.

²³ Stambolićovi lze vyčítat leccos, zejména samozřejmě prosazení Slobodana Miloševiće do nejvyšší srbské stranické funkce, z níž se již velmi snadno mohl odrazit k tažení za absolutní mocí, nikoli však nacionalismus a jeho podporu. Stambolićovi bylo již v polovině 80. let jasné, co by se stalo s Jugoslávií a jejími národy, kdyby se srbský nacionalismus dostal k moci. Poprvé o této možnosti hovořil z funkce stranického šéfa na zasedání ÚV SK Srbska 24. 11. 1984, kde kritizoval unitaristické snahy srbských nacionalistů, kteří zdůrazňovali srbské zásluhy na vytvoření Jugoslávie. „*Srbští nacionalisté požadují nějakou historickou rentu, na niž v této zemi nemá právo nikdo, a nejméně oni... Zadávají tím navíc důvod nacionalistům ostatních národů a národností k tomu, aby začali vystupovat separatisticky... Není skutečně těžké si představit, co by z této země zůstalo, kdyby v ní převzali vládu nacionalisté. To jsme již ostatně viděli a zažili v období druhé světové války...*“ „*Každá vlna nacionalismu, byla, je a bude, a to vyplývá z podstaty této ideologie, vlnou násilí a krve. Vyjde-li pak v mnohonárodnostní společnosti z prostředí nejpočetnější národnosti, jsou tragické důsledky nevyhnutelné a nedozírné: nedotknutelnost teritoriální integrity Srbska a Jugoslávie by tak se stala pouhou iluzí. V tomto směru historie nezná výjimek...*“ STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 11, 192.

²⁴ Milošević se narodil 20. srpna 1941 v Požarevcu. Na jeho politický vzestup měla mimořádný vliv jeho manželka Mirjana Markovićová, s níž se seznámil ještě na gymnáziu. Vystudoval jako nejlepší student ročníku právnickou fakultu, na univerzitě pracoval také v čele ideologické sekce univerzitní organizace SKS. Zde také poznal Ivana Stamboliće, který ovšem studoval při zaměstnání, a stal se jeho důvěrným přítelem, Stambolić byl také Miloševićovi svědkem na svatbě. Jak Stambolić postupoval po politickém žebříčku stále výš, táhl za sebou také Miloševiće. Milošević se stal v roce 1973 ředitelem státní firmy Technogas, v roce 1978 pak ředitelem nejvýznamnějšího srbského finančního ústavu – Beobanky a v této funkci strávil také řadu měsíců na stážích v New Yorku a v Paříži. V té době měl pověst čestného, neúplatného a mravně příkladného odborníka. Již ve funkci bělehradského stranického šéfa a později, do roku 1987 i ve funkci šéfa srbských komunistů, měl pověst konzervativního komunisty, ostře vystupujícího proti disidentům, liberalizačním tendencím, který naprosto nekompromisně odsuzoval projevy srbského nacionalismu. Tuto pozici však, radikalizován kosovskými událostmi, v roce 1987 opouští a stává se, zpočátku skrytě, později však již zcela otevřeně, spojencem velkosrbského nacionalismu, byť vždy jeho levého křídla. Pravicový monarchistický nacionalismus byl vždy v rozporu s jeho původními levicovými ideály. O Miloševićovi a jeho kariéře více viz např. DJUKIĆ, S.: *Između slave i anateme. Politička biografija Slobodana Miloševića*. Beograd 1994.

postoupil z místa předsedy bělehradského městského výboru SK Srbska na post předsedy ÚV SK Srbska, zaujal Milošević místo šefa bělehradských komunistů, v roce 1986, když Stambolić zaujímá funkci srbského prezidenta, usazuje se Milošević v křesle předsedy srbských komunistů. Jeho politický vzestup byl bleskový – před rokem 1984 o něm slyšel málokdo, v roce 1986 již byl formálně ústřední postavou srbské politiky.

Jeho volba do čela srbských komunistů však nebyla bez problémů. Protivil se jí zejména Dragoljub Marković, který považoval Miloševiče za málo zkušeného a sklonného k unáhleným krokům, nelíbila se mu také jeho snaha o prosazování politických rozhodnutí mimo obvyklé institucionální cesty. Na protest proti Miloševičově volbě podal Marković demisi na všechny své funkce a odešel do penze. V rozhovoru, který měl při té příležitosti s Ivanem Stambolićem, prohlásil, že mu „*historie nikdy neodpustí tuto volbu, a srbský národ nikdy nezapomene, že podporoval Miloševiče, neboť ten jej přivede do zkázy*“.²⁵

Miloševičova volba vytvořila v srbském stranickém vedení napjatou atmosféru. Jako jediný kandidát²⁶ byl zvolen pouze těsnou většinou, a to zejména díky Stambolićovu usilovnému přesvědčování.²⁷ Stambolić, opouštěje místo srbského stranického šefa, měl mocenskou síť – média, místní stranické výbory, státní instituce – pevně pod svou kontrolou, předpokládalo se tedy, že Miloševič bude i nadále na Stambolićovi záviset. Navíc samotný Stambolić byl přesvědčen o tom, že státní funkce, na niž se chystal, bude v době bojů o ústavní reformy význačnější než funkce stranická, spoutaná navíc komunistickým principem demokratického centralismu.²⁸

Miloševič se v počátcích své závratné politické kariéry lišil od ostatních politiků své generace snad jedině svým rétorickým stylem – rozhodným, jasným, optimistickým, plným metafor. Zasadil se, což bylo v intencích srbského politického vedení, o centralizaci Srbska: „*Srbsko nežádá, aby bylo něčím více než ostatní republiky, nemůže však být ani něčím méně... Tím, že má dvě autonomní oblasti, nemůže být zbavena nezbytných politických a*

²⁵ Marković byl ovšem jeden z mála příslušníků staré politické gardy, který Miloševiče hned na počátku prohlédl. Většina starých revolucionářů, z nichž mnozí ještě byli ve funkcích, byla Miloševičem nadšena. Jak tvrdí I. Stambolić, „*připomínal jim doby jejich mládí, kdy byli, podobně jako on, tvrdí, rozhodní..., líbila se jim jeho energičnost, břitkost, optimismus, ... jasné ideologické hranice, které stavěl mezi, naše a jejich, nás a nepřátele, dobré a špatné*“... Miloševič si mezi starými revolucionáři svoje image cíleně pěstoval, později, v dobách vypjatého nacionalismu, však o jejich přízeň většinou přišel. Viz STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 147–149. I. Stambolić později také přiznává, že by lépe snášel tíhu odpovědnosti za prosazování S. Miloševiče, nebýt epizody s Markovićem.

²⁶ Na tom, že bude jediný kandidát, Miloševič trval. Viz STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 141.

²⁷ Vlivný bosenský politik a v letech 1988–1989 také předseda prezidia SFRJ Raif DIZDAREVIĆ ve svých vzpomínkách tvrdí, že Stambolić s pomocí svého strýce Petra a penzionovaného generála a dlouholetého federálního ministra obrany Nikoly Ljubičiće Miloševičovu volbu přímo zmanipuloval. Viz *Miloševič kritikoval nacionalizam*. Glas javnosti, 10. 11. 1999, rubrika Feljton.

²⁸ JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*. Beograd 2003, s. 360.

právních ingerencí nad celým svým územím ... To, co nám vadí, musíme změnit, abychom vyšli z krize,“ tvrdil v prosinci 1986.²⁹

Podle raného Miloševiče se měl SKS soustředit na svůj vlastní, pozitivní program, a ne na soupeření a hádky s oponenty a opozicí. I z toho důvodu Miloševič, nikoli snad z nějakých sympatií k nacionalistům, nekomentoval a nekritizoval jako nejvyšší stranický šéf Memorandum SANU (jež ovšem později přijal za vlastní). „*J sme sice pod tlakem ideových protivníků, ale nesmíme si dovolit tak velkou chybu, abychom veškerou svoji aktivitu věnovali pouze boji s nimi a jejich názory.*“³⁰ Miloševič také, na rozdíl od předcházejících komunistických struktur, nabádal ke spolupráci s inteligencí (zpočátku samozřejmě pouze s tou levicově zaměřenou, později přijímal i spolupráci s nacionalistickými kruhy), navštěvoval univerzity a mnozí z jeho blízkých spolupracovníků také pocházeli z tohoto prostředí a zůstali mu věrní až do posledních dnů jeho vlády.

²⁹ MILOŠEVIĆ, S.: *Godine raspleta*. Beograd 1989, s. 121.

³⁰ Tamtéž, s. 117.

VII. Memorandum SANU

Do doby vzestupu S. Miloševiče spadá aféra, již způsobil nejčtenější jugoslávský list *Večernje novosti*, jenž 24. září publikoval nedokončený a neautorizovaný text pracovní skupiny SANU, který se stal známý jako tzv. Memorandum SANU.³¹ Text ve své první části, nazvané „Krise jugoslávského hospodářství a společnosti“, hledá východiska z aktuální obecné krize jugoslávské společnosti, druhá část – „Postavení Srbska a situace srbského národa“ – se již výhradně zabývá otázkami národnostními a končí jako programové prohlášení srbského národního programu.

Rozhodnutí o vypracování memoranda bylo učiněno na jednání valného zasedání SANU 23. května 1985. Prezidium SANU pak v červnu 1985 jmenovalo Odbor pro přípravu Memoranda o aktuálních společenských otázkách, jenž zahájil svoji činnost koncem tohoto roku. Odbor zapojil do práce 23 akademiků a členů korespondentů SANU s tím, že zřejmě měla být v celosti představena na oslavách 100. výročí založení SANU (1. listopadu 1986), přerušena však byla měsíc před samotnými oslavami, poté, co byla jeho hotová pracovní verze publikována.³² Byť pod memorandem nebyl nikdo podepsán, lze text publikovaný v novinách označit jako autentický, protože se od něj SANU nikdy nedistancovala (jednotliví její představitelé pouze zdůrazňovali, že jde o pracovní, nedohotovenou verzi), ba co víc, v pozdějších vystoupeních některých akademiků byly teze, rozpracovávané v memorandu, opakovány a často ještě radikalizovány, SANU se na jednotlivé body memoranda také mnohokrát odvolávala a nakonec i poukazovala na to, že to byla právě ona, která jako první definovala v celosti srbský národní program.³³

VII. A. Manifest srbského nacionalismu

Autoři memoranda se snažili dát ve svém textu do souladu dva nesouladitelné motivy – objasnit chyby a nefunkčnost celého politického systému, který jako takový ohrožoval stejnou měrou všechny národy bývalé Jugoslávie, resp. všechny její občany, a zároveň dokázat

³¹ Text byl ve svém plném znění poprvé publikován v časopise *SK Charvátska Naše teme* (1989, s. 128–163) v Záhřebu. Teprve po téměř deseti letech, v roce 1995, jej spolu s komentáři jeho hlavních autorů – ekonoma Kosta MIHAILOVIČE a historika Vasilije KRESTICE – publikovala i SANU. Viz KRESTIĆ, V. – MIHAILOVIĆ, K.: *Memorandum SANU. Odgovori na kritike*. Beograd 1995.

³² MILOSAVLJEVIĆ, O.: *Zloupotreba autoriteta nauke*. In: *Srpska strana rata*. Beograd 1996.

³³ „... memorandum bylo pochopeno jako svého druhu národní program pro směřování srbského národa do budoucna“ Prohlášení Výkonného výboru prezidia SANU. *Politika*, 23. 3. 1991.

zhoubnost tohoto systému pouze pro srbský národ a Srbsko. Nazírání celkové sociální a ekonomické krize prizmatem výlučně srbské optiky ovšem neumožnilo reflektovat účinky krize na ostatní jugoslávské národy, takže nefunkčnost a neúčinnost politického systému, která byla v první části textu poměrně zevrubně identifikována jako základní příčina krize (a proti této analýze v podstatě nenamítali nic ani ortodoxní jugoslávští komunisté³⁴), byla v druhé části zaměněna rozkrýváním údajné národnostní, ekonomické, politické a kulturní diskriminace srbského národa a Srbska jako celku. Jako nejdůležitější politickou otázku, již je třeba řešit, aby se předešlo „zhoubným následkům“ pro Jugoslávii a zabránilo jejímu možnému rozpadu, tak Memorandum neoznačuje problémy sociální a ekonomické, leč národnostní – konkrétně diskriminaci Srbska a srbského národa – jeho ohrožení na Kosovu, v Chorvátsku a dezintegraci ve Vojvodině.

Jako alternativa stávajícímu politickému systému se v první části Memoranda zdůrazňuje „*demokratický integrativní federalismus, v němž je princip autonomie jednotlivých částí (republik – pozn. V. Š.) v rovnováze s principem integrace částí v rámci jednotného celku..., ve kterém dochází k rozhodovacím procesům na základě svobodného, racionálního a veřejného dialogu a nikoli zákulisní, „přísně tajnou“ kombinatorikou samozvaných a na nikom nezávislých ochránců zvláštních národních zájmů*“. Tuto historickou alternativu ovšem zcela popírá celá druhá část memoranda a jeho závěr, který končí požadavkem, aby „*srbský národ získal moderní společenský a národní program, jenž by byl schopen nadchnout a oduševnit generace současné i budoucí*“.

Na mnoha místech memoranda dokazují jeho autoři nutnost demokratizace společnosti jakožto podmínky pro nalezení východiska z krize, ovšem pro Kosovo požadují „*politické vypořádání*“ za pomoci „*revolučního boje*“. Události na Kosovu memorandum oceňuje jako „*totální válku*“, „*neofašistickou agresi*“, na druhé straně ovšem také tvrdí, že „*drastické tresty pro mladé politické delikventy (autoři měli na mysli tresty pro účastníky demonstrací 1981 – pozn. V. Š.) jen prohlubují a vyvolávají mezietnickou nenávisť*“.³⁵

³⁴ Ivan STAMBOLIĆ v projevu na Bělehradské univerzitě zdůraznil, že „*nikdo nemůže protestovat proti celé řadě údajů a kritickému hodnocení situace ve společnosti*“, které memorandum obsahovalo, problém byl podle něho v tom, že „*ta sama o sobě nesporná argumentace byla využita jako munice k vyvolávání nenávisli a pomstychtivosti srbského národa vůči jiným*“. Viz *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 128.

³⁵ V této souvislosti je nutno zdůraznit, že jak Ćosićův Odbor na ochranu svobody myšlení a projevu, tak např. Svaz srbských spisovatelů i další srbské nezávislé kulturní instituce se, i přes své vyhraněné postoje ke Kosovu, až do roku 1989 zasazovali za svobodu uvězněných albánských disidentů a politických vězňů včetně Adema Demaqiho. Např. 27. března 1988 srbští spisovatelé vyslali ze zasedání valné hromady Svazu srbských spisovatelů Apel jugoslávské veřejnosti, v němž, mj., požadovali osvobození všech těch, kdo byli odsouzeni kvůli „*deliktu myšlení*“, a zejména těch z Kosova, jichž je „*v Jugoslávii nejvíce a mezi nimiž je mnoho mladých a nezletilých*“. Viz GOJKOVIĆ, D.: *Trauma bez katarze*. In: *Srpska strana rata*. Beograd 1996, s. 378.

SFRJ memorandum definuje jako stát, v němž je přítomna „tradiční“ dlouholetá diskriminační politika vůči Srbsku (a to i ze strany SKJ!), která zapříčinila „nerovnoprávné postavení Srbska ve všech oblastech včetně hospodářské“. V Jugoslávii vznikla trvalá „antisrbská koalice“, již charakterizuje „srbofobie a šovinismus“ a jejímž hlavním motivem je revanšismus. Navíc se tato revanšistická politika nezastavila na srbofobii, nýbrž stále „sítila, aby se nakonec projevila i genocidou (na Kosovu – pozn. V. Š.)“.

Jako nositele antisrbské koalice identifikuje memorandum především Slovinsko a Charvátsko, ale jsou do ní zapojeny i ostatní republiky a autonomní oblasti (včetně Vojvodiny), neboť pouze „Srbsko přineslo skutečné oběti pro rozvoj tří nerozvinutých republik a autonomní oblasti Kosovo“, zatímco tři rozvinuté oblasti (Slovinsko, Charvátsko a Vojvodina – pozn. V. Š.), jimž Srbsko ulehčilo tíhu pomoci nerozvinutým oblastem, si pouze vylepšily své ekonomické postavení. Přitom obě skupiny zemí – rozvinuté i nerozvinuté (Bosna a Hercegovina, Černá Hora, Makedonie a Kosovo – pozn. V. Š.) se kvůli oboustranným zájmům sdružily do koalice, jejímž cílem je zachování statu quo, v němž uspokojují vlastní potřeby na účet Srbska.

Slovinsko a Charvátsko označuje memorandum za vůdce protisrbské koalice, jejich postavení pak charakterizuje jako „politickou a ekonomickou dominaci“, přičemž pomocí politické dominance naplňují tyto republiky své národní programy a ekonomické aspirace, v hospodářském systému pak vnucují řešení odpovídající jejich ekonomickým zájmům. Tato protisrbská koalice navíc byla podle memoranda vytvořena za zvláštní pomoci Tita a Kardelje.³⁶

Vedle podřízeného postavení Srbů memorandum obzvláště zdůrazňuje i těžké postavení srbského národa, jež se odráží v „genocidním teroru“ a „neofašistické agresi na Kosovu“, „diskriminaci a rafinované a účinné asimilační politice národnostní nerovnoprávnosti“ v Charvátsku atd. Text dále vytýká, že Srbové žijící v jiných republikách nemají právo „používat svůj jazyk a písmo“, ani se politicky organizovat.

Zvláštní pozornost věnuje memorandum tomu, že srbský národ bývá stále označován jako „utlačovatelský“, že je zpochybňována a upozadřována srbská historie, popř. že je v některých učebních osnovách redukována a vystavena šovinistickým interpretacím, že postupně mizí cyrilské písmo, že je srbský národ „vystaven ideologické indoktrinaci, znevažování a odmítání vlastní historie“, že je mu vnucen komplex viny a tak politicky a intelektuálně odzbrojen. V tomto smyslu jsou sestaveny i závěry memoranda, které

³⁶ V memorandu se tak poprvé objevují, byť ve velmi mírné podobě, motivy, které se později stanou jedním z důležitých argumentů srbského nacionalismu, a totiž, že Charvát Tito svou politikou záměrně poškozoval srbský národ.

v celojugoslávském měřítku požadují mj. „*porazit agresí na Kosovu*“, sejmut cejch historické viny srbského národa za (neexistující) privilegované postavení mezi dvěma světovými válkami, skoncovat s praxí popírání osvobozené historie srbského národa a jeho přínosu pro vznik Jugoslávie, v srbském měřítku pak doporučují vytvořit zmíněný již národní program, z něhož by čerpaly sílu a nadšení generace současné i budoucí. Memorandum také jasně hovořilo o tom, proč je dobré vypracovat tento program co nejdříve: pokud totiž dojde k pokusům o alternativní definování jugoslávského státu, musí mít Srbsko jasně stanoveny své ekonomické a národní zájmy, „*aby nebylo událostmi překvapeno*“.³⁷

VII. B. Kritika memoranda

Zveřejnění nedokončeného textu Memoranda³⁸ vyvolalo v jugoslávské veřejnosti pobouření. V jugoslávském tisku probíhala mediální kampaň, odsuzující Memorandum jako nacionalistický text, jehož cílem je rozbití Jugoslávie. Charvátský člen jugoslávského prezidia a bývalý šéf charvátských komunistů Josip Vrhovec dokonce přímo obvinil srbské vedení, že tento „*nejradikálnější nacionalismus*“ vyvolalo svou snahou o ústavní změny.³⁹ Velice ostře ovšem proti memorandu vystoupil i Ivan Stambolić, jemuž byly nacionalistické názory memoranda naprosto cizí a jenž se ovšem zároveň také ohrazoval proti obvinění, že si srbské vedení memorandum přímo objednálo: rok před jeho zveřejněním totiž Stambolić podpořil myšlenku vedení SANU vytvořit několik odbornických týmů, které by se zabývaly aktuálními společenskými problémy a nastiňovaly návrhy na jejich překonávání. Netušil ovšem, k čemu tyto komise nakonec budou využity.⁴⁰ Stambolićovo vedení proto činilo na SANU a její prezidium nátlak, aby se distancovalo od obsahu memoranda včetně toho, že by zakázalo

³⁷ KRESTIĆ, V. – MIHAILOVIĆ, K.: *Memorandum SANU. Odgovori na kritike*. Beograd 1995;

MILOSAVLJEVIĆ, O.: *Zloupotreba autoriteta nauke*. In: *Srpska strana rata*. Beograd 1996, s. 306–313.

³⁸ Indiskrece, díky níž se memorandum dostalo do redakce novin Večernje novosti, nebyla dlouho zřejmá.

Vedením SANU byl obviňován jeden z akademiků – totiž Jovan Djordjević, který se na samotné přípravě textu nepodílel, byl mu však poskytnut ke konzultaci. Teprve v roce 2002 vyšlo najevo, že text z bytu Djordjeviće odnesl a publikoval akademikův zeť Aleksandar Djukanović, který byl jedním z významných politických komentátorů zmíněného deníku. Učinil tak, podle vlastních slov, v obavách o další osud Jugoslávie, neboť „*Memorandum otevíralo cestu dalšímu z nacionalismů, které v té době bujely*“, a v obavě, že implikace Memoranda by mohla vést ke konečnému pádu tehdejšího politického systému a nekontrolovanému rozpadu země (což se ostatně také stalo). Viz *Moj otac akademik Jovan Djordjević nije bio policijski doušnik. Memorandum je ilegalno izneo iz kuće naš zet*. Rozhovor Oliverij Jovičevićové s prof. dr. Jelenou Djordjevićovou. Nedeljnj telegraf, 22. 10. 2002. Viz též <http://www.nedeljnitelegraf.co.yu/arhiva/tgf338/memo.html>.

³⁹ JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*. Beograd 2003, s. 363.

⁴⁰ Stambolić přímo tvrdí, že považoval za nanejvýš potřebné, aby se věda více zapojila do řešení jugoslávských společenských, ekonomických, politických a jiných problémů, a „*kdo jiný by měl být povolánější než SANU*“ jakožto nejvyšší jugoslávská vědecká instituce. Viz STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 118.

plánované oslavy stého výročí založení akademie, nicméně prezidium akademie se těmto nátlakům šikovně vyhýbalo a nikdy se explicitně proti memorandu neohradilo. Srbské politické vedení se také snažilo přimět prezidium akademie k demisi, o této variantě se však v rámci akademie ani neuvažovalo,⁴¹ což mj. svědčilo i o tom, že režim v té době již nedokázal účinně kontrolovat kulturní a vědecké instituce, které se tak staly centry opozičního hnutí.

Ve svém projevu na Bělehradské univerzitě 30. října 1986 označil Stambolić memorandum za šovinistickou iniciativu („*Memorandum nevidí Srbsko v Jugoslávii a Jugoslávii nevidí kvůli šovinisticky zamýšlenému Srbsku*“), jejímž cílem je vyvolat konflikt, otrávit vztahy mezi jugoslávskými národy a rozbít Jugoslávii.⁴² Stambolić již tehdy jasně viděl, kam Memorandum směřuje a nazval jej *In memoriam Jugoslávii*.⁴³ Předseda srbských komunistů ovšem zůstal překvapivě potichu. Nevystoupil proti memorandu ani na přímou Stambolićovu výzvu, přesto však Memorandum, byť ne bezprostředně, odsoudil. Dne 27. května 1987 totiž předsedal zasedání srbského stranického předsednictva, na němž bylo rozhodnuto zahájit ideologickou ofenzivu proti „hnízdům nacionalismu“, za něž byla označena SANU (i když většina členů SANU a jejích vědeckých institucí jen stěží mohla být označena za nacionalisty a opozicionáře), Ústav společenských věd, Svaz srbských spisovatelů a několik dalších méně významných institucí. Odejmutí státní podpory hrozilo také řadě redakcí – mj. literárním periodikům *Književna reč* a *Književne novine*. Miloševićovo mlčení, které se tak odráželo zejména od aktivit Ivana Stamboliće či předsedy bělehradské stranické organizace Dragiši Pavloviće, který dokonce vydal knihu nazvanou *Pitanjem na odgovore* (Beograd 1987, *Otázkou na odpovědi*), v níž s memorandem a nacionalisticky zaměřenou bělehradskou kritickou inteligencí polemizoval, vyplývalo, jak jsme již výše objasnili, jednak z jeho přesvědčení, že pouhé verbální odsouzení nepomůže a že kořeny srbského nacionalismu lze zničit pouze tím, že bude odstraněn pramen, z něhož se napájí – silné a téměř státotvorné postavení autonomií vůči republice, jednak z přesvědčení, že opozice, resp. kritická inteligence

⁴¹ MILOSAVLJEVIĆ, O.: *Zloupotreba autoriteta nauke*. In: *Srpska strana rata*. Beograd 1996, s. 314.

⁴² STAMBOLIĆ, I.: *Rasprave o SR Srbiji*. Zagreb 1988., s. 219.

⁴³ V rozhovoru se Slobodanem Inićem připomíná o deset let později Stambolić i pozoruhodné koincidence, za nichž Memorandum vzniklo a bylo publikováno: „*V té době prezidium SFRJ schvaluje rozhodnutí o návrhu změny svazové ústavy, zejména v té části, která se týká Srbska a jeho autonomních oblastí* (jednalo se o převzetí části pravomocí, které vlády autonomních oblastí činily nezávislé na Srbsku – pozn. V. Š.). *Vše, co bezprostředně předcházelo memorandu, nacionalistům vyráželo argumenty z rukou a zavíralo jim ústa. I proto se rychle objevuje memorandum. Nacionalisté již nemohli čekat. Ze stejných důvodů bylo svoláno i VIII. zasedání předsednictva ÚV SK Srbska* (na němž utrpěl Ivan Stambolić a jeho proud porážku a jež znamenalo jeho faktickou politickou marginalizaci – pozn. V. Š.). *Uskutečnilo se v době, kdy srbský parlament schvaluje iniciativu o změnách srbské ústavy, jimiž by byly vyřešeny horké otázky srbské státnosti... Bylo zapotřebí všemi možnými způsoby předběhnout demokratická řešení, k nimž se již legálně a legitimně dospělo, ale která ještě nefungovala či nenabyla právní moci. Tato řešení by nacionalistům podkopala politickou půdu pod nohama...“* Viz STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 127.

nesmí být brána jako rovnoprávný protivník SKS a že by strana neměla ztrácet čas nekonečnými rozpravami s jejími oponenty. Vztah Miloševiče ke kritické inteligenci se ani v budoucnu nezměnil, byť ji často využíval ke svým záměrům. Nikdy ji nebral jako rovnoprávného partnera, a to ani v době, kdy již představovala skutečnou politickou stranickou opozici vůči jeho pozdější Socialistické straně Srbska.

Po VIII. zasedání Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska v září 1987, na němž nad stoupenci Ivana Stamboliće zvítězil proud Slobodana Miloševiče, však útoky na SANU a její vedení postupně přestávají, stejně jako požadavky po demisi jejího prezidia a akademie a její představitelé se začali znovu vracet na stránky oficiálního denního tisku, odkud byli bezprostředně po zveřejnění memoranda vykázáni.

VII. C. Memorandum a kritická inteligence

Kritická inteligence ovšem již v roce 1987 představovala silné jádro opozičního hnutí, které kontrolovalo několik celostátních institucí, řadu médií a kulturních zařízení včetně divadel. Opozice se pomocí těchto institucí zasazovala za demokratizaci Jugoslávie, ale v období druhé půle 80. let, jehož prologem bylo právě Memorandum SANU, zdůrazňovala mnohem více požadavky zevrubně formulované v memorandu a rozpracovávané v řadě dalších článků, studií i literárních děl, a totiž změnu ústavy z roku 1974, která by posílila postavení Srbska (jež by mělo v Jugoslávii zaujmout vůdčí postavení, které mu za historické zásluhy oprávněně připadá), a především nutnost razantní akce proti „*genocidě na Kosovu*“ a domněle nerovnoprávnému postavení srbského obyvatelstva v jiných republikách, v nichž jsou Srbové vystaveni asimilačnímu tlaku. Opozice byla v té době ve spojení s kosovskými Srby a organizovala jejich protesty v Bělehradě i jinde a vytvářela tak tlak na státní i stranické instituce. Tlak opozice, jemuž srbská politická elita čelila jen s vypětím všech sil, a to ještě nepřilíživě úspěšně, vystavoval srbské vedení kritice ostatních republik i federálního vedení a způsoboval velké vnitřní napětí, v jehož důsledku se srbské vedení rozdělilo na ty, kteří požadovali razantní akci proti protivníkovi, a ty, kteří byli ochotni s protivníkem jistým způsobem spolupracovat a přizpůsobit se novým podmínkám, případně z nich ještě mocensky těžit. Tyto dvě frakce, které se během událostí roku 1987 radikalizovaly, se střetly na 8. zasedání ÚV SK Srbska v září 1987.

